

**Łukasz Oczkowski, Irena
Hurwic-Nowakowska**

**Polscy Żydzi po II wojnie światowej –
analiza socjologiczna**

Media – Kultura – Komunikacja Społeczna 11/4, 151-156

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Łukasz Oczkowski
Uniwersytet Warszawski

Polscy Żydzi po II wojnie światowej - analiza socjologiczna

Polish Jews after Second World War - a Sociological Analysis

Irena Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1996.

Słowa kluczowe: Żydzi, II wojna światowa, socjologia, więź społeczna, trauma, Irena Hurwic-Nowakowska

Key words: Jews, Second World War, sociology, social bonding, trauma, Irena Hurwic-Nowakowska

Wprowadzenie

W naukach społecznych badacz nie powinien nadużywać terminów wartościujących, jeszcze większym błędem jest, kiedy stosuje tak zwane określenia próżne. Jednak w wypadku tej rozprawy jest to konieczne. W 2016 roku mija 20 lat od wydania w Polsce książki Ireny Hurwic-Nowakowskiej *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, i jest to według mnie najlepsza praca socjologiczno-historyczna dotycząca przemian społeczno-kulturowych polskich Żydów po II wojnie światowej.

Badania prowadzone przez I. Hurwic-Nowakowską odbywały się w niezwykle trudnych warunkach. Po 1945 roku Polska nadal była w stanie kończącej się „wojny domowej”. Wciąż zdarzały się napady i walki pomiędzy formacjami podziemia niepodległościowego a komunistami, a także walki o charakterze narodowym pomiędzy Polakami a Ukraińcami. Sytuacja samych Żydów była bardzo niebezpieczna. W lipcu 1946 roku doszło do pogromu kieleckiego, zdarzały się ataki na Żydów w innych miastach. W tych wręcz ekstremalnych warunkach młoda socjolog postanowiła zbadać, jak wyglądała zmiana postaw i zachowań polskich Żydów we wszystkich możliwych obszarach ich funkcjonowania w ówczesnej Polsce. Dodatkowym problemem badawczym w owym okresie był brak jakichkolwiek monografii dotyczących sytuacji polskich Żydów po Zagładzie. Autorka nie mogła również korzystać z archiwów ze względu na napiętą sytuację

w Polsce i realne tworzenie zrębów państwa totalitarnego. Mimo wspomnianych przeciwności i braku wcześniejszych badań na ten temat wykorzystwała zebrany materiał w sposób niezwykle sumienny, pokazujący całe spektrum zachowań ówczesnych Żydów i ich zmiany w czasach przewartościowania wielu postaw związanych z okresem przedwojennym.

1. Rys historyczny

Książka Hurwic-Nowakowskiej powstała na podstawie jej doktoratu, obronionego na początku 1950 roku. Autorka postanowiła opisać skalę zmian w wartościach i postawach polskich Żydów; zmiany te były odczuwalne i widoczne przede wszystkim na skutek ludobójstwa nazistowskiego – Zagłady. Swoje badania prowadziła przez trzy lata, od 1947 do 1950 roku, na terenie wielu polskich miejscowości. W pracy badawczej posługiwała się narzędziami z zakresu badań empirycznych – ilościowych i jakościowych. Głównym narzędziem badań jakościowych były wywiady, zarówno swobodne, jak i ustrukturyzowane, z polskimi Żydami. Natomiast główną część ilościową badań stanowiła ankieta wysłana do 19 233 osób zarejestrowanych w komitetach żydowskich na terenie Warszawy, Łodzi i Dzierżoniowa. Około 6000 ankiet zwrócono, ponieważ pod danym adresem nie mieszkały wskazane osoby. Ostatecznie autorka otrzymała 817 wypełnionych ankiet. Pytania w ankiecie miały charakter otwarty i mobilizowały do nieskrępowanych i pełnych wypowiedzi. Trzeba zaznaczyć, że była to ostatnia rozprawa doktorska obroniona przed zamknięciem katedr i studiów socjologicznych w początkach lat pięćdziesiątych w Polsce. W 1965 roku jej dysertację powielono i zdeponowano w kilku bibliotekach naukowych. W latach osiemdziesiątych niektóre rozdziały opublikowano w czasopismach „Kultura i Społeczeństwo” oraz „Więź”. W 1986 roku w Jerozolimie wydano jej pracę drukiem po angielsku w wersji skróconej. Dopiero w 1996 roku praca ukazała się w Polsce.

2. Zmiana postaw narodowych wśród polskich Żydów

Hurwic-Nowakowska pokazuje w swojej książce, w jakim stopniu społeczność żydowska była wyniszczona pod każdym względem, nie tylko związanym ze śmiercią większości polskich Żydów. Strach obecny w latach okupacji przetrwał w latach powojennych i miał wpływ na realne i często paniczne zachowania tych, którzy przetrwali. Należy zaznaczyć, że takie reakcje nie były tylko wymyślnymi urojeniami i miały wiele realnych podstaw, jak chociażby wspomniany pogrom kielecki. Konsekwencja tego pogromu i innych ówczesnych ataków na Żydów – emigracja około 100 tysięcy Żydów z Polski – miała realne przełożenie na poczucie niepewności wśród tych, którzy pozostali.

W omawianej książce przedstawiono w przekonujący i wyważony sposób, jak pod wpływem wojennych przeżyć radykalizowały się postawy polskich Żydów. Jednym z ciekawszych zagadnień analizowanych przez badaczkę jest wyraźna zmiana w postawach ideologiczno-narodowych polskich Żydów i związane z tym poważne i głębokie zmiany tożsamościowe wielu z nich. Dla osób, które przetrwały wojnę, możliwość budowania przynależności narodowej w oparciu o Polskę i jej kulturę stopniowo zanikały. Respondenci ankiety chcieli pozbyć się stygmatu „Żydów jako wiecznych pariasów”, nie chcieli być obywatelami drugiej kategorii. Uważali, że w Polsce zawsze byli i zawsze będą prześladowani. Istniało przekonanie wśród tych, którzy ocalili, że pozostanie w Polsce i próba odbudowy własnego życia nie była możliwa zarówno z przyczyn obiektywnych, związanych z eksterminacją większości polskich Żydów, jak i subiektywnych, takich jak załamanie się wiary w ideologie wcześniej cenione i wyznawane. Zarówno wiara w socjalizm, jak i komunizm została po wojnie poddana próbie, której w wielu wypadkach nie mogła sprostać. Większość z odpowiadających na ankietę w swoim subiektywnych spostrzeżeniach uważała, że Zagłada była tym wydarzeniem i granicą, która jasno pokazała, że dla polskich Żydów jedynym wyjściem była emigracja do Izraela, że tylko to pozwoli im pozbyć się stygmatu wiecznych pariasów.

W tej trudnej sytuacji w narracjach polskich Żydów pojawiło się wyraźne rozróżnienie dwóch rodzajów ojczyzn. Pierwsza to „ojczyzna prywatna”, związana najczęściej z dzieciństwem i „dobrymi wspomnieniami”. Taką ojczyznę nadal pozostawała Polska, jako pewien obraz idealizowanej przeszłości. Wydarzeniem dotąd nieznanym było natomiast powstawanie reakcji emocjonalnych w stosunku do nowej ojczyzny – „ojczyzny ideologicznej”. W tym ujęciu to Izrael/Palestyna jawiła się jako „ziemia obiecana”, obszar związany z tradycją, kulturą i religią żydowską. To pojmowanie „nowej ojczyzny” kształtowało się w oparciu o wyobrażenia i subiektywne reakcje powstające z przyczyn ideologicznych. Większość z polskich Żydów nigdy nie była w Palestynie/Izraelu. Przed wojną polscy Żydzi emigrowali do Palestyny, ale w bardzo ograniczonej liczbie. Natomiast na skutek Zagłady ta w jakimś sensie nowa relacja z krajem, którego się nigdy nie widziało, stała się ważna i tworzyła realną część nowej tożsamości narodowej polskich Żydów.

W toku gwałtownych zmian na tle świadomości narodowej wielu Żydów porzucało dawne ideologie, dawne wartości, na rzecz nowych, tych, które lepiej odpowiadały ich stanowi emocjonalnemu. Po części wynikało to z faktu, że wielu Żydów przed wojną wybierało te ideologie, które pomagały im wtopić się w społeczeństwo większościowe, w którym żyli (asymilacja), lub dołączyć do ruchów, których jednym z założeń był zanik koncepcji narodowościowych (socjalizm, komunizm). Po wojnie i po klęsce realizacji tych rozwiązań dla większości jedynym wyjściem była akceptacja narodowej ideologii żydowskiej – syjonizmu. Zarówno wśród osób narodowościowo zasymilowanych, jak i tych wyznających komunizm takie reakcje występowały często i w książce są podane konkretne, wyraźne przypadki takich zachowań. Z dzisiejszej perspektywy proces ten nie jest niczym nowym – powszechnie znane są sytuacje porzucania przez daną grupę

pod wpływem wspólnego zagrożenia różnic i podziałów, dążenie do uniformizacji w obrębie grupy. W omawianej książce, i to ją wyróżnia, przedstawiono ten proces w szczególności, można by rzec, plastyczny sposób. Dzięki szczerości wypowiedzi czytelnik zauważa, że nie zostały zaprezentowane „maski” respondentów, tylko prawdziwe reakcje na to, co się działo z większością polskich Żydów i jak zmieniało się ich postrzeganie przeszłości, co było kiedyś, a tego, z czym musieli się zmierzyć po Zagładzie. Warto zauważyć, że na 801 udzielonych odpowiedzi dotyczących pytania o utworzenie państwa żydowskiego tylko 20 było temu przeciwnych, pozostałe wypowiedzi wskazywały na to, że dla polskich Żydów nie był to tylko powód do dumy, ale realna chęć posiadania „własnego miejsca na ziemi”, niezależnie od tego, czy planowano realną emigrację do Izraela, czy też planowano pozostanie w Polsce.

3. Antysemityzm powojenny i reakcje na jego występowanie

Kolejnym zagadnieniem ciekawie zaprezentowanym w książce jest przedstawienie problemu antysemityzmu części Polaków i reakcji obronnych polskich Żydów, szczególnie tych zasymilowanych. Autorka zauważyła, że już samo słowo „antysemityzm” ma znaczenie o wiele szersze niż nienawiść/nietolerancja w stosunku do Żydów, zwłaszcza że normatywnie oznacza nienawiść do grupy etnicznej o szerszym znaczeniu, w której znajdują się między innymi Arabowie. Uznając, że w naszej kulturze termin „antysemityzm” oznacza nienawiść do Żydów, autorka pokazała, jak Żydzi reagowali na to zjawisko.

Nienawiść ze strony części Polaków do Żydów była szczególnie tragiczna dla Żydów zasymilowanych. To właśnie w tej grupie nastąpił największy dysonans dotyczący przynależności narodowościowej. Autorka wyróżniła dwa odrębne modele zachowań wobec tego zjawiska. Niektórzy spośród ocalałych, zwłaszcza ci, którzy ukrywali swoją tożsamość podczas wojny, uznali, że jedynym rozwiązaniem było dla nich przyjęcie w pełni wszystkiego, co polskie, i zerwanie wszelkich więzi łączących ich z tradycją i kulturą żydowską. Wydaje się, że takie postawy były w mniejszości. Bardzo liczna grupa zasymilowanych Żydów pod wpływem wielu przejawów nietolerancji i agresji ze strony części Polaków odkrywała w sobie pewną nić przywiązania czy też wspólnego losu z tymi Żydami, których wcześniej, przed wojną, uważali za obcych kulturowo. Widać wyraźnie, że antysemityzm części Polaków stał się elementem spajającym społeczność polskich Żydów i, paradoksalnie, niejako przywracającym wielu z nich poczucie łączności ze światem żydowskim, który wcześniej był dla nich obcy. To zjawisko powszechnie znane w psychologii i socjologii: osoby poddane szykanom z powodu tego, że uważa się je za kogoś, kim się już nie czują, niejako wracają do swoich korzeni – i pod wpływem przymusowego włączenia ich w jedno ogólne określenie, w tym wypadku „Żyda”, na powrót stają się Żydami.

Powszechnie uważa się, że temat antysemityzmu, zwłaszcza w Polsce, jest, jeżeli można użyć takiego określenia, zbanalizowany i przegadany. Jednak

w wypadku omawianej książki pojęcie antysemityzmu i jego istnienia wśród Polaków nabiera dodatkowej autentyczności i realnych konsekwencji dla tych Żydów, którzy przetrwali Zagładę. Autorka pokazuje subiektywne oceny, poparte realnymi przykładami świadczącymi o tym, że Żydzi, zwłaszcza ci spolonizowani, byli zszokowani postawami antysemickimi części Polaków. Nawet jeżeli usprawiedliwiająco powiemy, że były to oceny przejawiskowe, to ich autentyczność wyklucza jakiegokolwiek wątpliwości w tej kwestii. Temat polskiego antysemityzmu jest nadal dyskutowany, często próbuje się go zbagatelizować lub wysuwać kontrargumenty. Jednak w przypadku tej monografii naukowej, której autorka badała realne stosunki polsko-żydowskie, widać, że antysemityzm części Polaków miał ogromne znaczenie nie dla tych Żydów, którzy zdecydowali się na wyjazd do Izraela, tylko dla tych, którzy czuli się Polakami i byli kulturowo Polakami, ale na skutek agresji i nienawiści „wrócili” do swojego żydostwa. Książka Hurwic-Nowakowskiej nigdy nie wzbudziła takich kontrowersji jak publikacje Jana Tomasza Grossa na temat polskiego antysemityzmu, ale była pierwszą rozprawą badawczą, która pokazała istnienie nienawiści do Żydów po wojnie. Przy tym jej autorka zrobiła to w taki sposób, że nawet osoba myśląca kategoriami „Żydzi mają swój interes w szkalowaniu Polaków” nie może przejść wobec niej obojętnie i nawet na podstawie samych rozważań autorki musi przyznać, że Żydzi bali się Polaków po wojnie i było to zjawisko realnie istniejące, niezależnie od tego, jak bardzo chcielibyśmy złagodzić jego skalę.

Podsumowanie

Na początku recenzji zwróciłem uwagę, że nie powinno się stosować określeń próżnych do opisu książek akademickich, jednak im więcej monografii powstaje na temat polskich Żydów i ich życia w Polsce Ludowej, tym większy podziw i uznanie budzi ta skromna objętościowo, lecz bogata w treść rozprawa. Obecnie mamy przynajmniej kilkanaście pozycji opisujących sytuację Żydów w Polsce lub ich stosunek do dawnej ojczyzny: Bożena Szaynok napisała monografię poświęconą stosunkom polsko-izraelskim *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*; August Grabski podejmował tematykę związaną z funkcjonowaniem Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w swojej publikacji *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950): historia polityczna*; Andrzej Żbikowski w książce *Sąd Społeczny przy CKŻP: wojenne rozliczenia społeczności żydowskiej w Polsce* opisywał trudne i kontrowersyjne rozliczenia z Zagłady wśród samych Żydów; Alina Cała opisywała, jak wyglądało bezpieczeństwo polskich Żydów po wojnie w swojej pracy *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*; wreszcie Elżbieta Kossewska pokazywała aklimatyzację polskich Żydów w Izraelu w swojej książce *Ona jeszcze mówi po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa*

polskich Żydów w Izraelu (1948–1970). Wszystkie te pozycje powstały w ciągu kilku ostatnich lat. Jeszcze wcześniej powstawały opracowania Jana Tomasza Grossa, Grzegorza Berendta, Jolanty Żyndul. Jednak według mnie żadna z tych pozycji nie przedstawia omawianego problemu w sposób tak szczerzy, dogłębny i naturalny, jak czyni to rozprawa Ireny Hurwic-Nowakowskiej.

Jest to ponadto jedna z tych książek, w której poruszane są problemy trudne, ale nie wpada się w niej w narrację politycznej poprawności. Przy czym przez „poprawność polityczną” będę rozumiał unikanie przez danego naukowca tematów/informacji, o których wie, ale z różnych względów, najczęściej partykularnych, nie chce wykorzystać w swojej wypowiedzi, przez co stara się narzucić czytelnikowi swoją narrację, bez uwzględniania innych możliwych interpretacji. Na podziw zasługuje rzetelna chęć autorki, by przedstawić obraz polskich Żydów we wszystkich możliwych odcieniach. Zauważmy, że prowadziła ona badania w okresie bardzo niebezpiecznym dla polskich Żydów, ale w swojej dysertacji nie ominęła niczego, co mogło w pełni pokazać bogactwo i różnorodność ich zachowań po wojnie. Bo jak inaczej można interpretować fakt, że jako osoba mająca korzenie żydowskie zwróciła uwagę na problem bardzo kontrowersyjny nawet dzisiaj, mianowicie taki, że polscy Żydzi tuż po II wojnie światowej przy odróżnianiu się od Polaków i pokazywaniu cech specyficznie żydowskich stosowali pojęcie rasy lub krwi jako czynników warunkujących to zróżnicowanie? Zauważmy, jak szokujące musiały być takie wypowiedzi/argumentacje w czasach, kiedy skutki Zagłady były realnie widoczne i pamięć o ustawach norymberskich III Rzeszy wciąż żywa i pamiętana przez samych Żydów. Mimo to autorka nie bała się zauważyć i opisać tak kontrowersyjnych szczegółów, które dzięki swej autentyczności świadczą o walorze naukowym tego dzieła. Według mnie książka ta zasługuje na ponowne odczytanie w polskim środowisku akademickim, a dla każdego naukowca humanisty jest to pozycja obowiązkowa, nie tylko ze względu na treść, ale przede wszystkim na formę i opis, które powinny być wzorem dla pokoleń młodych socjologów, psychologów i antropologów, pragnących opisywać zastaną i obserwowaną rzeczywistość.